

नदी किनाराका माभी कवितामा सीमान्तीय प्रतिनिधित्व

चन्द्रप्रसाद ढकाल

उपप्राध्यापक, विश्वभाषा क्याम्पस, dhakalchandra33@gmail.com

Received on: November 10, 2023

Revised on: January 5, 2023 & January 16, 2024

Accepted on: January 17, 2024

Published on: January 19, 2024

लेखसार

प्रस्तुत अध्ययन मोहन कोइरालाको नदी किनाराका माभी कवितामा सीमान्तीय प्रतिनिधित्वको अवस्था चित्रण गर्नमा केन्द्रित छ। यसमा आएका माभी राज्यसत्ताको पहुँचबाट टाढा रहेका सीमान्तकृत वर्गका प्रतिनिधि पनि हुन्। यसमा सीमान्तीय प्रतिनिधित्वको विश्लेषणका लागि जातीय, वर्गीय र लैङ्गिक गरी तीन ओटा मापदण्ड निर्माण गरिएको छ। यहाँ पुस्तकालयीय कार्यबाट प्राथमिक र द्वितीय सामग्रीको सङ्कलन गरेर विश्लेषणको अवधारणा निर्माण गरी विवेच्य कृतिको विश्लेषण गरिएको छ। यसमा कृति विश्लेषणका नवीनतम प्रवृत्तिको प्रयोग गर्दै सैद्धान्तिक अवधारणा निर्माणका लागि निगमनात्मक र कृति विश्लेषणका क्रममा आगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ। अवधारणा निर्माण गर्दा कवितामा रहेको सीमान्तीय जातिलाई जातीय, निम्न वर्गका मानिसलाई वर्गीय र महिला तथा पुरुषलाई लैङ्गिक प्रतिनिधिका दृष्टिले हेरिएको छ। सीमान्तीय विश्लेषण अन्तर्गत कृति विश्लेषणका विभिन्न पक्षहरू भए पनि प्रस्तुत अध्ययनमा प्रतिनिधित्वसम्बन्धी अवधारणाका आधारमा मात्र विवेच्य कृतिको विश्लेषण गरिएको छ। यसरी विश्लेषण गर्दा मोहन कोइरालाको नदी किनाराका माभी कवितामा माभी जाति सीमान्तीय वर्गको प्रतिनिधि भएको, माभी समुदायले अधीनस्थ वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको र माभी, मझिनी दुवैले लैङ्गिक रूपमा सीमान्तीय वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको हुनाले नदी किनाराका माभी सीमान्तीय वर्गको प्रतिनिधित्व भएको कविता हो भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : अधीनस्थ वर्ग, प्रभूत्व, जाति, समुदाय, प्रतिनिधि ।

विषयपरिचय

‘नदी किनाराका माभी’ कविताका सर्जक मोहन कोइराला (१९८३-२०६३) हुन् । यो कविता उनको *नदी किनाराका माभी* कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छ । मोहन कोइराला नेपाली काव्य क्षेत्रमा प्रयोगशील कविका रूपमा परिचित छन् । उनले आफ्ना कवितामा विश्व साहित्यमा देखा परेका नवीन प्रवृत्तिलाई प्रयोग गर्दै नेपाली काव्य क्षेत्रलाई नवीनता दिने कवि हुन् । उनको ‘घाइते युग’ (१०१७) को प्रकाशनपछि नेपाली काव्य क्षेत्रमा प्रयोगवादी कविता लेखन परम्पराको थालनी भएको मानिन्छ । यही प्रवृत्तिलाई आत्मसात गर्दै मोहन कोइरालाले आफ्नो जीवनकालभरि काव्य सिर्जना गरेको पाइन्छ । उनका प्रकाशित कृतिहरूमा लेक (२०२३), मोहन कोइरालाका कविता (२०३०), सारङ्गी बोकेको समुद्र (२०३४), हिमचुली रक्तिम छ (२०३५), कविता बारे केही चर्चा (२०३५), नदी किनाराका माभी (२०३८), ऋतु निमन्त्रण (२०४०), नीलो मह (२०४१), एउटा पपलरको पात (२०४७), गजपथ (२०५९), यतीका पाइला खोज्दै (२०६०) र सिमसारका राजदूत (२०६५) रहेका छन् ।

मोहन कोइराला नेपाली काव्य जगतमा नवीन शैलीको प्रयोगकर्ता हुन् । उनले नवीन शैलीको प्रयोग गर्ने क्रममा लामो कविता लेखन शैलीलाई अपनाएका छन् । उनी सूर्यदान (२०२२) शीर्षकको लामो कविताको प्रकाशन गरेपछि लामो कविता लेखनमा संलग्न भएका देखिन्छन् । उनको *नदी किनाराका माभी* काव्य छ ओटा लामो कविताको सङ्ग्रह हो । यस सङ्ग्रहभित्रका कवितालाई नेपाली जीवनका विविध पक्ष, जनजातीय संस्कार र संस्कृति, सहरीया बेरोजगार जीवनका जटिलता, धार्मिक एवं सांस्कृतिक सन्दर्भ आदि अन्तर्वस्तु र राम्रो आख्यानतत्वको उपस्थित भएको पाइन्छ (गौतम, २०६४, पृ.१७) । यसको शीर्षकविताका रूपमा रहेको ‘नदी किनाराका माभी’ कवितामा विविध किसिमको प्रयोग पाउन सकिन्छ । यसमा व्याकरणसम्मत भाषाको प्रयोग छैन भने भाषिक, व्याकरणिक, आर्थी, कोशीय, पदक्रम आदि अनेकौं विचलनहरूले कवितालाई विशिष्ट बनाएका छन् (गौतम, २०६८, पृ. १४२) । यस कविताको विषयवस्तु पूर्णतः माभी समुदायको वरिपरि घुमेको छ । बिम्ब प्रतीकका प्रयोगमा नवीनता, मिथकीय प्रयोगमा वैयक्तिक मूल्यबोध, बिम्ब समिश्रण, अन्तरप्रवाहको मौलिक प्रयोग, श्लेषात्मक भाव जस्ता प्रस्तुतिगत विशेषता यिनका लामो कवितामा पाइने विशेष पक्ष हो (शर्मा, २०७८, पृ. १५) । उनका अन्य लामो कवितामा जस्तै ‘नदी किनारामा माभी’ कवितामा पनि प्रयोगधर्मीता पाइन्छ ।

सीमान्तीय विश्लेषणको महत्त्वपूर्ण पक्षमा प्रतिनिधित्वको अध्ययन पर्दछ । सीमान्तीय विश्लेषण सांस्कृतिक अध्ययनको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । सीमान्तीय अध्ययनका व्याख्याताले पाठभित्र सीमान्तीय वर्गको प्रतिनिधित्व कसरी भएको छ र उसलाई प्रभूत्वशाली वर्गले कसरी सीमान्तीय बनाएको छ भन्ने कुराको अध्ययन गरिने बताउने गरेका छन् । साहित्यिक कृतिमा सीमान्तकृत वर्गको प्रतिनिधित्व व्यक्ति, समूह, समुदाय, वर्ग, लिङ्ग, जाति आदिमध्ये कसरी भएको छ पहिचान गरी त्यसलाई तथ्यपरक ढङ्गले विश्लेषण गरिनु पर्ने मान्यता पनि यस अध्ययनले राखेको पाइन्छ । यसमा प्रतिनिधित्व भएको सीमान्तीय वर्गका प्रतिरोध, आवाज, पहिचान, लेखकीय दृष्टि आदिको

पनि विश्लेषण गरिने भए पनि प्रस्तुत अध्ययनमा सीमान्तीय वर्गको प्रतिनिधित्वलाई मात्र केन्द्रमा राखी 'नदी किनाराका माफी' कविताका केन्द्रीयतामा विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनविधि र सैद्धान्तिक अवधारणा

प्रस्तुत अध्ययनमा पुस्तकालयीय कार्यबाट सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । यसका निम्ति प्राथमिक सामग्रीका रूपमा मोहन कोइरालाको नदी किनाराका माफी कवितालाई लिइएको छ, भने सीमान्तीय वर्गको प्रतिनिधित्वको सैद्धान्तिक अवधारणा निर्माणका लागि द्वितीय स्रोतका सामग्रीको प्रयोग गरिएको छ । सैद्धान्तिक अवधारणाका रूपमा पाश्चात्य साहित्यमा सबाल्टर्न विश्लेषणका रूपमा परिचित विभिन्न धारणाको सहयोग लिई प्रतिनिधित्वसम्बन्धी अवधारणाको निर्माण गरिएको छ । यसमा सैद्धान्तिक अवधारणा र कविताका अंशको क्रमिक संयोजन गरी विवेच्य कृतिमा अन्तर्निहित सीमान्तीय प्रतिनिधित्वको निरूपण गरिएको छ । त्यसैले प्रस्तुत अध्ययनमा निगमनात्मक र आंशिक रूपमा आगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

सांस्कृतिक अध्ययनको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्षअन्तर्गत सीमान्तीय विश्लेषणलाई लिइन्छ । सीमान्त शब्द र यसलाई साहित्यिक कृतिको विश्लेषण बीच फरक पाइन्छ । सीमान्तीयता शब्दको प्रयोगलाई केन्द्रमा राख्दा यसको पहिलो प्रयोग इटालीका एन्टोनियो ग्राम्चीले गरेको पाइन्छ । ग्राम्चीले उनको मरणोपान्त प्रकाशित पुस्तक एचष्कयल ल्यतभदययप मा इटालीका पछाडि परेका वा पारिएका समुहका लागि सबाल्टर्न शब्दको प्रयोग गरेका छन् । अङ्ग्रेजी शब्द क्वादवतिचबल को नेपाली रूपमा सीमान्त शब्दको प्रयोग हुँदै आएको छ । यसमा सबाल्टर्नहरू एकताबद्ध नहुने मात्र होइन उनीहरू बीचमा एकता हुनै नसक्ने बताइएको छ । उनले जबसम्म उनीहरू उच्च वर्गको राज्य सत्तामुनि रहेका हुन्छन् तबसम्म उनीहरूको राज्य हुँदैन; तबसम्म उनीहरू एक नहुने मात्र होइन एक हुनै नसक्ने भनेका छन् (ग्राम्ची, १९७१, पृ. २०२) । ग्राम्चीले यस पुस्तकमा इटालीका ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने निम्न वर्गीय मानिसलाई सबाल्टर्न शब्दको प्रयोग गरेका छन् । यसमा सीमान्त वर्गका मानिस कसरी सीमान्त बनेका हुन्छन् र उनीहरूले कस्तो किसिमको प्रतिरोध गर्नुपर्छ भन्ने विषयमा विस्तृत छलफल गरिएको छ । ग्राम्चीको यसै विचारको प्रभावमा रन्जित गुहाको नेतृत्वमा सबाल्टर्न अध्ययन समूह निर्माण भएको देखिन्छ । ऋषिराज बरालले सबाल्टर्न स्टडिजको सन्दर्भ मूलतः अस्ट्रेलियाको राष्ट्रिय विश्वविद्यालयका प्राध्यापक भारतीय नागरिक रन्जित गुहासित सम्बद्ध भएको बताएका छन् । उनले इतिहासका प्राध्यापक गुहाले पश्चिमाहरूले तयार पारेको भारतीय इतिहास उपनिवेशवादी मानसिकताबाट ग्रसित भएको र भारतीय इतिहासकारहरूले पनि भारतीय समाजको निर्माणमा तल्लो समुदायको भूमिकालाई भन्दा केही उच्च सम्भ्रान्त वर्ग र समुदायको भूमिकालाई महत्त्व दिएका छन्, उनीहरू पनि उपनिवेशवादी मानसिकताबाट ग्रस्त छन् भन्ने भनाइ गुहाको रहेको बताएका छन् (बराल, २०७३, पृ. १७२-१७३) । रन्जित गुहा इतिहासका प्राध्यापक भएकाले पनि उनी सीमान्तीय वर्गको इतिहासको खोजीमा लागेका देखिन्छन् ।

साहित्यिक कृतिभित्र सीमान्तीय अध्ययन गर्दा स्मरण गर्नुपर्ने प्रमुख कुरा भनेको कृतिमा उनीहरूको प्रतिनिधित्व कसरी भएको छ भन्ने हो । सीमान्तीय अध्ययनको अवधारणा प्रस्तुतकर्ता मध्ये एक गायत्री चक्रवर्तीले कृतिभित्र साँचो सीमान्त वर्गले प्रतिनिधित्व गर्न नसक्ने बताएकी छन् ।

सीमान्तीय वर्गमा निर्वाहमुखी किसान, असङ्गठित किसान मजदुरहरू, आदिवासी र सडक वा ग्रामीण इलाकाका शुन्य मजदुरहरू भएको बताउँदै तिनीहरूको बारेमा लेख्नु भनेको तिनीहरूको प्रतिनिधित्व गर्नु होइन तर आफैलाई प्रतिनिधित्व गराउन खोज्नु हो भनेकी छन् । उनले बुद्धिजीवीको समाधान प्रतिनिधित्वबाट टाढा रहनु पनि नभएको बताउँदै सचेत बुद्धिजीवीले सीमान्तीयको प्रतिनिधित्व गर्नुपर्ने विचार राखेकी छन् (चक्रवती, पृ. ८०-८४) । सीमान्तकृत वर्ग आफै प्रतिनिधित्व गर्न नसक्ने हुनाले सचेत लेखकले कुनै पूर्वाग्रहबिना उनीहरूको प्रतिनिधित्व आफ्ना कृतिमा रहनुपर्ने धारणा सीमान्तीय अध्ययनमा लिइन्छ । साहित्यमा पठन, पुनर्लेखन, विश्लेषण र पुनर्विश्लेषण निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया जस्तै हुने हुँदा सबाल्टर्नको अप्रतिनिधित्वभित्र प्रतिनिधित्वको आवाजलाई मुखरित गर्न सकिन्छ । केन्द्र र विकेन्द्र बीचको द्वन्द्व र त्यसका चिराहरूबाट सबाल्टर्न प्रतिनिधित्व सम्भव हुन्छ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. ४६) । कृतिभित्र सीमान्तीय प्रतिनिधित्व कसले र कसरी गरेको छ भन्ने कुराको अध्ययन गरिनु पर्छ । यसबारेमा अध्येता स्वयम् सचेत रहनुपर्छ । हामीले दलित, नारी, जनजाति वा सबाल्टर्नजस्ता अवधारणालाई प्रयोग गर्दै, मेटाउँदै, प्रश्नचिन्ह लगाउँदै, लेखकैकाट्टै तिनलाई परिवर्तन भइरहने धारणाका रूपमा बुझिरहने निरन्तर कोसिस गर्नुपर्छ । अर्कोतिर हामीले धरातललाई पनि बारम्बार प्रश्न गर्नुपर्छ । के दलितका बारेमा लेख्दा हामीले हाम्रो शक्तिशाली स्थितिको दुरुपयोग त गरिरहेका छैनौं ? के हामी परिवर्तन भइरहने सत्यलाई एकै ठाउँमा बाँधी सिङ्गो अपरिवर्तनशील सत्यको रूपमा पेश गरेका त छैनौं ? जस्ता प्रश्न बारम्बार सोधिरहनुपर्छ (उप्रेती, २०६८, पृ. २९२) । सीमान्तीय अध्ययनमा वा सीमान्तीय समस्या प्रस्तुत गर्दा बारम्बार प्रश्न गर्दै लेखकीय तटस्थता रहनुपर्ने कुरा महत्त्वपूर्ण रहने देखिन्छ ।

सीमान्तीय अध्ययन सांस्कृतिक अध्ययनको महत्त्वपूर्ण पक्षका रूपमा रहेको छ । सांस्कृतिक अध्ययनले हेर्ने भनेको मूलतः प्रतिनिधित्व हो । संस्कृति भनेकै अर्थको उत्पादन र वितरण हो, अनि प्रतिनिधित्वको व्यवस्थाबाट निष्पन्न हुन्छ । पाठमा प्रयुक्त भाषा र अन्य गैरभाषिक सङ्केतहरूले विशिष्ट सन्दर्भमा अर्थको उत्पादन गर्छन् र त्यस अर्थले विभिन्न व्यक्ति, समुदाय, जाति, समूहको प्रतिनिधित्वलाई सङ्केत गर्छ (पाण्डेय, २०७३, पृ. ८९) । सीमान्तीय अध्ययनमा अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष सीमान्तीय वर्गको पहिचान हो । सबाल्टर्नलाई विभिन्न नामले चिनिने गरे पनि मोहनराज शर्माले अवर्जनका रूपमा चिनाएका छन् । उनले साहित्यमा अवरजनको प्रयोग पात्रका रूपमा गरिने बताएका छन् । यसक्रममा उनले कुनै साहित्यिक कृतिमा प्रयुक्त सबै पात्र नभई केवल तल्लो दर्जाको पात्र मात्र अवर्जन हुने उल्लेख गरेका छन् । शर्माले यस्तो वा यस्ता पात्रहरूको कृति पहिचान गरी तिनको स्थिति, अवस्था, गतिविधि, जीवन, घटना(कथानक), परिवेश, चरित्रचित्रण आदि के कस्तो छ भनेर हेर्दा अवर्जनको विवेचना हुने बताएका छन् (शर्मा, २०७१, पृ. २६) । कृतिको विश्लेषण गर्दा सीमान्तीय वर्गको प्रतिनिधित्व के कसरी भएको छ र उनीहरूलाई प्रतिनिधित्व गराउने क्रममा शक्ति सम्बन्धको प्रभाव कस्तो परेको छ भन्ने कुरालाई विश्लेषकले पुनः प्रश्न गर्दै अगाडि बढ्नुपर्ने देखिन्छ । यसरी प्रतिनिधित्वको अध्ययन गर्दा कृतिभित्र सीमान्तीय वर्ग जाति, लिङ्ग, व्यक्ति, समूह, समुदाय आदिमध्ये कसरी प्रस्तुत भएको छ भनी कृतिभित्रका तथ्यका आधारमा विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिन्छ । प्रतिनिधित्वको अध्ययन गर्दा उल्लिखित विविध पक्षहरू हेरिने भए पनि प्रस्तुत अध्ययनमा भने जातीय, वर्गीय र लैङ्गिक प्रतिनिधित्वलाई मात्र विश्लेषणको आधार बनाइएको छ ।

विश्लेषण र परिणाम

नदी किनाराका माभी कविताको शीर्षक भित्रै माभी जातिको प्रतिनिधित्व रहेको छ । यो कविताको शीर्षकलाई हेर्दा 'नदी किनारा' भन्ने पदावलीले नदीको आसपास वा नदीको छेउमा रहेको स्थान भन्ने जनाउँछ, 'माभी' पदले नदीमा माछा मारेर वा यात्रुलाई नदी पार गरिदिए बापतको पारिश्रमिकले जीविकोपार्जन गर्ने जाति विशेषलाई बुझाउँछ । यस कविताको शीर्षकले नदी किनारा छेउमा बसोबास गर्ने माभी जातिका व्यक्ति भन्ने अर्थ दिन्छ । यस कविताको शीर्षकले स्थलगत र जातीय आधारमा पनि किनाराकृत वा सीमान्तीय वर्गका सम्बन्धमा यो कविता रहेको छ भन्ने अर्थोद्घाटन गर्दछ । प्रस्तुत कविताको बाहिरी आवरणदेखि भित्री विषयले पनि माभी जातिका मानिसहरूको जीवनगाथालाई प्रस्तुत गरेको छ र माभीलाई सीमान्तीय वर्गका रूपमा चित्रित गरेको छ । यस काव्यमा माभी समुदायका के कस्ता पात्रहरूको प्रतिनिधित्व भई सीमान्तकृत बन्न पुगेका छन् भन्ने कुराको अध्ययन निम्नानुसार गरिएको छ :

जातीय प्रतिनिधित्व

समाजमा विविध किसिमका जातजातिहरू रहेका हुन्छन् । राज्य संरचनाका दृष्टिले समाजलाई सिङ्गो रूपमा हेर्ने गर्दछ । समाजलाई सिङ्गो रूपमा हेरिए पनि त्यसभित्र जाति, धर्म, लिङ्ग, वर्ग आदि किसिमका विविधता रहेका हुन्छन् । एउटै जाति र संस्कृतिका मानिसहरू बसोबास गर्ने समाजमा पनि आर्थिक, लैङ्गिक जस्ता विविधता पाइन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि एउटा समुदायको समाजमा वा एउटा जाति विशेषको समाजमा धेरै किसिमका समान गुणहरू पाइन्छन् । राजनैतिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक, आर्थिक, प्रशासनिक आदि दृष्टिले कुनै समुदाय, जाति, लिङ्ग वा व्यक्ति राज्यशक्तिको पहुँचमा पुगेका हुन्छन् भने कुनै यी सबै दृष्टिले अधीनस्थ रहेका हुन्छन् । सीमान्तीय विश्लेषणमा अधीनस्थ समुदाय, जाति, वर्ग, लिङ्ग, व्यक्ति आदिलाई सीमान्तीय वर्ग भन्ने गरिन्छ । यस खण्डमा मोहन कोइरालाको 'नदी किनाराका माभी' कविताको केन्द्रमा राखी तिनै सीमान्तीय वर्गमध्ये जातीय प्रतिनिधित्वको खोजी गरिएको छ ।

बल्भाउन सकिन्छ कि शकुनीका जुवाहरू

बल्भाउन सकिन्छ कि पानीका खालहरू

कौडा फ्याँक्दै टिप्दै नाङ्गो तिघ्रा खेल्दै छ माभी

जालले ढाक्ता नभएर खुडाले छोप्ता नभएर

नछोपी नहुने मभिनीका मानसिक स्थितिहरू

अनन्त पानीमा कौडा (पृ. १)

प्रस्तुत काव्यांश नदी किनारामा बसोबास गर्ने माभी भाग्यका भरमा कसरी जीविका चलाइरहेका छन् भन्ने विषयसँग सम्बद्ध छ । यस काव्यांशमा माभीको जाललाई जुवाको खालका रूपमा लिइएको छ । यहाँ शकुनीका जुवाहरू भनी महाभारतको पात्र शकुनीले चतुःपार्श्वक खेलाइएको जुवाको प्रसङ्ग ल्याइएको छ । यस प्रसङ्गले माभी पनि शकुनीजस्तै चतुःपार्श्वक नदीमा जाल फ्याँक्छ भन्न खोजिएको छ । तर जुवा हो दाउ पर्छ नै भन्न सकिन्न । प्रस्तुत

काव्यांशमा माभीको जाललाई कौडाका रूपमा लिइएको छ । माभीले नदीमा जाल फ्याँक्दा माभी नाङ्गो तिघामा प्रस्तुत भएको बताइएको छ । माभीको नाङ्गो तिघा छ, भन्नु पनि कविले उसको दरिद्रता प्रस्तुत गर्न खोजेका हुन् । उसको जाल फ्याँक्ने क्रिया र माछा टिप्ने क्रियालाई जुवा खेल्दा कौडा फ्याँकेको र माछा टिपेको अवस्थसँग तुलना गरिएको छ । माभीले अनेक प्रयास गर्दा पनि मभिनीको इज्जत जोगाउन सकेको छैन । मभिनीका शरीरमा आवश्यक कपडाको जोहो गर्न सकेको छैन । यस्तो आर्थिक विषमताबाट पार पाउनका लागि माभीले नदीमा कौडारूपी जाल खेलेको छ, भन्दै कविले प्रस्तुत काव्यांशमा आर्थिक अवस्थाले दयनीय बनेको माभीको अवस्थालाई प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी किनाराकृत बनेको माभी प्रस्तुत कविताको सीमान्तीय वर्गको जातिको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हो ।

यी पानीका पुरखा यी वेगवान खोलाका पुरखा
खातैखात पुरखाका यी माभीहरू
जाल फेकेर खेल्छ, फ्याँकेका जाल टिपेर खेल्छ
टिपेका जाल बटुलेर खेल्छ, भीर मौरीका घर
देशको हृदय माभ्र छामछुम गर्छ नाङ्गा पानीका दह
कसैको ढुकढुकी हुन्छ कि नाभीमा
कतै हृदय हुन्छ कि कोमल न्यानुमा
दोभानसँग नाङ्गा छोप्ने कत्ला हुन्छ कि पानीमा (पृ. २)

प्रस्तुत काव्यांश माभी जातिको दयनीय अवस्था देखाउनमा केन्द्रित छ । यसमा खोलाको बारेमा सम्पूर्ण ज्ञान भएका माभीहरू भन्ने आशयमा माभीका पूर्वजलाई खोलाका वा पानीका पुरखा भनिएको छ । पानीका पुरखाका एकपछि अर्को गर्दै खोलामा खेल्ने कौशलता पुस्तान्तरण हुँदै आएका माभीहरू भएकाले उनीहरू खोला तथा पानीको र त्यहाँका माछाका बारेमा पूर्णतः विज्ञ रहेका हुन्छन् भन्ने आशय कविले व्यक्त गरेका छन् । यहाँ पानीमा माछा समात्ने कार्यलाई भीर मौरीका घरबाट मह भिक्नु जस्तै कठिन भएको विचार व्यक्त भएको छ । जसरी भीर मौरीको मह सिपालु मान्छेले सहजै काढ्न सक्छ, त्यसरी नै यो कठिन कार्य गर्न माभी अभ्यस्त भइसकेको हुन्छ । प्रस्तुत काव्यांशमा कविले नदीलाई समग्र देशका रूपमा पनि लिएका छन् र देशभित्रै सीमान्तीय वा अपरिचित भएको माभीले आफूलाई राज्यले कुन स्थान दिएको छ भन्ने कुराको खोजी गर्छन् भन्ने आशय व्यक्त गरिएको छ । नाभी शरीरको मध्य भाग । यहीँबाट भ्रूणावस्थामा मानिसले खाना खाएर हुर्किएको हुन्छ । त्यो मध्य बिन्दुमा कतै मानिसको संवेदना त सकिएको छैन भन्ने आशयले ढुकढुकी छामेजस्तै गरी माभी देशरूपी नदीको गहिराइमा गएर छामछुम गर्छ भनिएको छ । यस कथनबाट माभी राज्यसत्ताको पहुँचबाट धेरै टाढा रहेर आफू र आफ्नो परिवारका लागि शरीर ढाक्ने कपडालगायतका अति आवश्यक वस्तुको पूर्तिमा सङ्घर्षरत रहेको छ भन्ने भाव व्यक्त भएको देखिन्छ । यसरी माभी पुख्रिँदेखि पहिचानबिना आफ्नो जीवन गुजारामा सङ्घर्षरत सीमान्तीय जातिको प्रतिनिधि भएको देखिन्छ ।

खेलाइबाट भिजेको ढुलाइबाट थाकेको
अर्को बिहानसम्म सुक्छ सुक्दैन जाल
सरात लेखेको भिँत्तीचित्रमाथि

जुनेली रात भएपछिको भितीचित्रमा
 मानो हिंसा जानेको छैन गाउँमा, पाखुरीमा थकाइ लागेको बेला
 दोष लाउन पढेन माछा मार्छ भनेर कसैले यहाँ
 या सिल ओल्टाइ पल्टाइ विटा पारिराखेको हुन्छ
 दुई दिनको बाँच्ने जीवन सिन्कामा कोट्याइरहन्छ (पृ. १५)

प्रस्तुत काव्यांश माझीको दिनचर्याको सूक्ष्म रूपमा चित्रण गर्नमा केन्द्रित छ । माझी नदीमा दिनभरिको खेलाइ र ढुलाइबाट थाकेको र भिजेको पनि हुन्छ । यस्तो अवस्थामा पनि ऊ नयाँ विकल्पको खोजीमा छैन । उसलाई भोलिको लागि जाल सुक्छ, सुक्दैन भन्ने मात्र चिन्ता लागेको हुन्छ । उसले सरात लेखेको भितीचित्रमाथि जुनेली रातमा जाल सुकाएको हुन्छ । सरात संस्कारमा बजाइने मादल र मत्स्याकारको नृत्यलाई माझीले भितीचित्रमा सजाएका हुन्छन् । यस्तो चित्र खास गरी मूल ढोकामा बनाइने हुनाले कविले यहाँ सरात लेखेको भितीचित्र भनेका हुन् । माझीले हिंसा जानेको हुँदैन । ऊ पाखुरीमा थकाइ लागे पनि आफ्नो व्यवसाय छोड्दैन । माछा मार्छ भनेर माझीलाई हिंस्रक भन्न नमिल्ने तर्क कविको रहेको छ । त्यसै गरी माझी सिल ओल्टाइ पल्टाइ विटा पारेर राख्छ भन्ने कुरा कविले व्यक्त गरेबाट माझी अन्य दुनियाँबाट टाढा रहेर आफ्नो परम्परागत पेशामा बाँचेको हुन्छ र उसलाई अन्य कुराहरूको बारेमा ज्ञान छैन भनेको देखिन्छ । यी कथनपछि प्रस्तुत काव्यांशमा कविले माझी अन्य संसारबाट दूर तथा अपरिचित भई यो दुई दिन बाँच्ने जीवनमा सिन्का कोट्याएर बिताइरहेको हुन्छ भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । कविको यस कथनले माझी बाहिरी संसारसँग अपरिचित भई तथा सम्पर्क विहीन भई जीवन गुजारा गरिरहेको जाति हो भन्ने कुरा बुझिन्छ । यस्तो अधिकार र पहुँच विहीन जीवन बाँचेको माझी सीमान्तीय वर्गको प्रतिनिधि पात्र हो र उसले यस कवितामा माझी जातिको प्रतिनिधित्व गरेको छ भन्ने बुझिन्छ ।

वर्गीय प्रतिनिधित्व

वर्ग विशेषत आर्थिक अवस्थसँग सम्बन्धित छ । आर्थिक आधारलाई हेर्दा समाज उच्च, मध्यम र निम्न वर्गमा विभाजित भएको मानिन्छ । सांस्कृतिक अध्ययनमा भने यसलाई प्रभुत्वशाली र अधीनस्थका रूपमा वर्गीकरण गरिन्छ । सीमान्तीय विश्लेषणमा उच्च र निम्न वर्गका ठाउँमा प्रभुत्वशाली वर्ग र अधीनस्थ वर्गलाई लिने गरिन्छ । यसमा आर्थिक भन्दा पनि प्रभुत्वको प्रभावलाई विशेष महत्व दिइन्छ । हुन त आर्थिक रूपमा समृद्ध भएकाको नै समाजमा प्रभुत्व रहने गरे पनि कहिलेकाहीँ आर्थिक रूपमा सम्पन्न नभएकाको पनि प्रभुत्व स्थापित भएको हुन सक्छ । कसैका अगाडि प्रभुत्वशाली वर्गका रूपमा रहेको व्यक्ति, समुदाय, राष्ट्र आदि पनि अर्को स्थानमा अधीनस्थ रहेको हुन सक्छ । प्रस्तुत अध्ययन सीमान्तीय वर्गका रूपमा आएको माझी निम्न वर्गको भएकै कारण अधीनस्थ भएको देखिन्छ । तसर्थ प्रस्तुत अध्ययनमा यही निम्न वर्गको माझीले वर्गीय प्रतिनिधित्व गरेको कुरा निम्नानुसारका साक्ष्यका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ :

ए डिङ्गर हो ! खान्छ, खान्छ, राक्षसले मसान सिवाय
 बगरमा क्यै छैन

अवेरसम्म हिडेर गुफामा बास बसेका उदेकले
 कराउँछन् गुफाबाट
 आधिरातमा जाल खेल्ने बानी त राम्रो होइन
 माझी हाँस्छ, किनार किनार लागेर बोल्दैन हाँस्छ,
 गाउँमा अनिकालको गीत पसेको छ
 पेटको सारङ्गी बोकेर माझी गीत गाउन हिँडेको छ
 बटुवा हो ! काँधमा जाल छ नि
 दुखीलाई बाँच्नु बाहेक अरू के दुःख छ र (पृ. १४)

प्रस्तुत काव्यांशमा गुफामा बास बसेको बटुवाले माझीलाई सम्बोधन गरी 'ए डिङ्गर हो !' भनेको छ । यस कथनमा प्रभुत्वशाली वर्गका रूपमा बटुवा आएको छ, भने माझी अधीनस्थ अवस्थामा रहेको देखिन्छ । उल्लिखित काव्यांशमा माझीले आफ्ना स्वः पहिचान गुमाएको अवस्था देखाइएको छ । आर्थिक अवस्था अत्यन्त न्यून भएको कारण माझी 'डिङ्गर' नामले सम्बोधित हुन पुगेको छ । अपमानजनक शब्दले सम्बोधन गर्दा पनि ऊ कुनै प्रतिक्रिया दिँदैन । गुफामा बस्ने बटुवाको प्रभुत्वका अगाडि ऊ निरीह छ । त्यसैले त ऊ हाँस्छ, मात्र । गुफामा बस्ने मानिसको प्रभुत्व अझ जागृत हुन्छ, ऊ माझीलाई आधिरातमा जाल खेल्ने बानी राम्रो होइन भनी सम्झाउँछ । ऊ प्रभुत्वशाली वर्गको मानिस भएकाले भोकको पीडा बुझ्न सक्दैन । माझी गाउँमा अनिकालको गीत पसेको छ । यसमा भोकाएको अवस्था व्यक्त गर्न 'पेटले गीत गाउने' लोक आहानको प्रयोग गरिएको छ । यही क्रममा माझी पेटको सारङ्गी बोकेर गाउन हिँडेको बताइएको छ । माझी रातमा जाल खेल्न हिँड्नुको कारण भोक हो भन्ने बुझाउन यहाँ 'अनिकालको गीत', 'पेटको सारङ्गी' जस्ता पदावलीहरूको प्रयोग गरिएको छ । बटुवा र माझी बीचको संवादपछि, कविले बटुवालाई सम्बोधन गर्दै माझी काँधमा जाल बोकेर भोक टार्न हिँडेको हो भनेका छन् । त्यसपछि 'दुखीलाई बाँच्नु बाहेक अरू के दुःख छ र' भन्ने संवेदनशील अभिव्यक्तिको प्रयोग भएको छ । हुन पनि हाम्रो समाजका अतिनिम्न वर्गका मानिसहरूलाई बाँच्नु नै सबैभन्दा ठूलो दुःख बनेर आएको हुन्छ । उल्लिखित अनुच्छेदमा व्यक्त गरिएका सम्पूर्ण कुराहरूले भोकमा डुबेको र डर, त्रासमा जीवन जीउने माझी निम्न वर्गको प्रतिनिधि पात्र भएको देखिन्छ ।

माझी त हाँस हो गोही बराबर छाला काला भएको
 अनि माछा कै गन्ध भएका छालामा
 उसले हाँकेको डुङ्गा मन पर्छ, उसले टिपेका माछा मनपर्छ
 माझी श्याम हँसवत काला हुन्छन्
 जति पानी खेलोस् न डुबेर
 उसलाई डिङ्गर भन्न कसैले छाड्दैन
 जल पछि शोच्यै भरेका निमित्त जल पछी
 माझी थुपादैन बिहार गर्दा सोचछ, खाली भरेको लागि
 होइन अहिलेको लागि (पृ. १६-१७)

माझी नदीमा यति अभ्यस्त हुन्छ कि ऊ त्यो नदीमा हाँस जस्तै सहज रूपले खेल सक्छ । पानीमा खेल्दा खेल्दा ऊ पानीमा बस्ने गोही जस्तै कालो छाला भएको बनेको छ । माछा मार्ने र धेरै समय पानीमा बिताउने गर्छ । माछा मार्ने र धेरै समय माछासँगै बिताउने भएकाले उसका छालामा पनि माछाकै गन्ध भरिएको छ । माझी जति पानीमा खेले पनि उनीहरूको छालाको रङ्ग फेरिदैन । उनीहरू पानीमा खेल्दा खेल्दा पानीमा खेल्ने कालो हाँसजस्तै कालो शरीर भएका हुन्छन् भन्ने कुरा कविले व्यक्त गरेका छन् । पानीमा धेरै पटक पखालिँदा शरीरको रङ्ग पनि पखालिएर सेतो हुनुपर्ने तर माझी दिनरात पानीमै डुबे पनि कालाको कालै रहेको विचार यहाँ प्रस्तुत भएको छ । यस विचारले माझीको रङ्ग मात्र होइन अवस्था पनि कालै भएको प्रतीकात्मक अर्थ पनि दिएको छ । कालो नराम्रो वा अशुभको प्रतीक र गोरो राम्रो र शुभको प्रतीक मानिने परम्परागत प्रभुत्वशाली चिन्तन वा सोचलाई कविले पनि प्रस्तुत गरेका छन् । अहिलेको नवीन चिन्तनमा रङ्गका आधारमा राम्रो नराम्रो भन्न नमिले पनि कालो शब्दलाई नैराश्यको प्रतीक परम्परादेखि नै मानी आएको हुनाले कविले यस्तो विचार व्यक्त गरेका हुन् भन्न सकिन्छ । यहाँ माझीका कार्यहरूलाई सबैले मनपराए पनि माझीलाई भने सबैले हेयको दृष्टिले हेर्ने गरेको विचार व्यक्त भएको छ । माझीले हाँकेको डुडुगा सबैलाई मनपर्छ; उसले टिपेका माछा सबैलाई मनपर्छ तर आर्थिक अवस्था क्षत विक्षत भएको माझी कसैलाई मनपर्दैन । त्यसैले माझीबाट खोला तारिएका र माझीले टिपेका माछा खाएका मान्छे पनि उसलाई डिङ्गार भन्न छोड्दैनन् भनी कविले माझीप्रति सहानुभूति व्यक्त गरेका छन् । उल्लिखित काव्यांशको अन्त्यतिर माझी र जलपंक्षीको तुलना गर्दै दुवै खानाको खोजीमा पानीमा पसेको बतइएको छ । यसमा माझी र जलपंक्षीको तुलना गर्दै दुवै खानाको खोजीमा रहेका छन्, तर जलपंक्षी भरेका लागि सोच्दैन भने माझी अहिलेको लागि होइन भरेका लागि सोच्छ भनिएको छ । उल्लिखित सबै प्रसङ्गले सबैबाट तिरस्कृत र अपमानित भएर पेट पाल्ने सङ्घर्षका लागि पानीमा होमिएको माझी निम्न वर्गको प्रतिनिधि भएको देखिन्छ ।

माझी हरेक वर्ष माछा काडेको छ, छैन

दहमा प्रष्ट प्रवेश गर्छ

माझी चिरेर माछाका पेटमा हेर्छ, रमाइलो दिन देख्छ

माछा पल्टाउँदा ओल्टाउँदा

आफ्नो देश भेटेको लाग्छ, गाउँ भेटेको लाग्छ

अनि ओकल्लै डुबेर किनार छुन लाग्छ

नौलो इष्टमित्र भेटेको लाग्छ

रसिलो कोदो मकैका भकारी भकारी

घर भित्र हुलिएको

माझीले माछा पाएको दिन रमाइलो रमाइलो

आफू पनि अरू मानिस सरह उभिएको लाग्छ (पृ. १८)

प्रस्तुत काव्यांशमा माझीले माछा प्राप्त गर्दा उसमा कस्ता भावहरू आउँछन् भन्ने कुराको व्याख्या गरिएको छ । प्रस्तुत काव्यांशमा माझी हरेक वर्ष दहमा पसेर माछाले बच्चा काडेको छ कि छैन हेर्ने काम गर्छ ; माछाले फूल पारेको छ कि छैन भनी माछाको पेट हेर्छ ; लेउमा पसेर हेर्छ भनिएको छ । यहाँ माछा पाएको दिन माझीको मनदेखि नै आनन्द लागेर आउँछ भनिएको छ । माछाले भुरा

काडेको दिन वा माछाको पेटमा फूल भएको दिनदेखि नै माझी सुन्दर भविष्यको परिकल्पना गरी आनन्दित हुन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरिएको छ । माझी यसरी माछामा अभ्यस्त भएको हुन्छ कि उसलाई माछा ओल्टाउँदा पल्टाउँदा आफ्नो गाउँ भेटेजस्तो लाग्छ । उसलाई माछा भेटेको बेलामा आफ्नो गाउँमा आएका नौला इष्टमित्र भेटेको जस्तो लाग्छ । यति मात्र होइन उसलाई पानीमा गई माछा समातेको बेलामा रमाइलो सहरमा पुगी डुलेको लाग्छ ; रसिलो कोदो/मकैका भकारी भकारी घरभित्र हुलेको जस्तो लाग्छ । यसरी माझीलाई पानीको गहिराइमा गई माछा समातेको बेला विभिन्न पेशा व्यवसायका व्यक्तिहरूलाई आफ्नो पेशा व्यवसायमा सफल हुँदा जस्तो अनुभूति हुन्छ त्यस्तै किसिमको अनुभूति हुन्छ भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । यस समयमा माझीलाई पनि अरू मानिस सरह भएर उभिएको अनुभूति हुन्छ भन्ने विचार प्रस्तुत भएबाट ऊ निम्न वर्गको प्रतिनिधिकारूपमा रहेको देखिन्छ ।

मझिनी डराएका आँखाले हेरेका छन् माझीसँग
 माझी मझिनीका मुखमा हेरेर सशक्त छन्
 के बेर मुखियाका पापी दूत लुकी लुकी
 गाउँका बच्चा गाँज पदा आफ्नै कोक्रामा नआउन्,
 के बेर मुखियाका दूतले बोका पाठी आफ्नै खोरको नपारून्,
 पानी चढ्छ, शिर निहुरिन्छ, देवी देउरालीमा
 अवीर अक्षता उपासनामा चढ्छ (पृ. ३०)

उल्लिखित काव्यांश माझीको मृत्युसंस्कारको सन्दर्भमा आएको छ । यस काव्यांशमा माझी, मझिनीहरू मृतकको संस्कारमा बली दिने पशु आफ्नै खोरका त पर्ने होइनन् भन्ने चिन्ताले त्रसित छन् । मझिनी यही त्रासको आँखाले माझीलाई हेर्छे भने माझी पनि मझिनीका मुखमा हेरेर सशक्त हुन्छ । माझी मझिनीलाई शङ्का छ कतै मुखियाका दूतहरू आफ्नै घरमा आउँछन् कि भन्ने । यस भनाइलाई उल्लिखित काव्यांशमा 'मुखियाका पापी दूत' भनिएको छ । मुखिया आफै आउँदैन । उसले अन्य मानिसलाई आफ्नो प्रतिनिधित्व गरी पठाउँछ भन्ने अर्थमा यहाँ मुखियाका पापी दूत भनेर भनिएको हो । माझी मझिनीको कामना छ - देवी देउरालीमा पूजा गरेको समयमा मुखियाका दूतहरू आफ्नो कोक्रामा नआऊन् । यहाँ आफ्ना सन्तानजस्तै गरेर पालेका पशु भएको हुनाले आफ्नो कोक्रा भनिएको छ । वस्तुतः मुखियाले आफ्नो घरमा पालेका बोका, पाठा लिन मानिसहरू नपठाओस्को कामना माझी मझिनीले गरेका छन् । मुखियाको आदेश वा निर्देशनको अवज्ञा गर्ने हिम्मत उनीहरूमा छैन । त्यसैले उनीहरू त्रसित बनेका छन् । यसप्रकार प्रस्तुत काव्यांशमा आएका माझी मझिनी अधीनस्थ वर्गका व्यक्ति हुन् भन्ने देखिन्छ । उनीहरू आर्थिक रूपले कमजोर भएका कारण पनि यहाँ निम्न वर्गका माझी मझिनी सीमान्तीय वर्गको प्रतिनिधि भएको देखिन्छ ।

लैङ्गिक प्रतिनिधित्व

लिङ्गका आधारमा हेर्दा सामान्यतया मानव समुदाय पुरुष र स्त्री गरी दुई लिङ्गमा विभाजित छ, तर केही सङ्ख्यामा तेस्रो लिङ्गीको पनि उपस्थिति भएको पाइन्छ । सीमित सङ्ख्यामा रहेका तेस्रो

लिङ्गीलाई पनि पछिल्ला साहित्यिक कृतिहरूमा स्थान दिने गरिएको छ । स्थापित दुई लिङ्गीको सन्दर्भमा स्वभावैले तेस्रो लिङ्गी सीमान्तीय बन्न पुगेको हुन्छ । 'नदी किनाराका माभी' काव्यको सीमान्तीय अध्ययनमा केन्द्रित प्रस्तुत अध्ययनमा शीर्षकका सीमाभित्र रही निम्नानुसारको लैङ्गिक प्रतिनिधित्वको पहिचान गरिएको छ :

पुरुष प्रतिनिधित्व

'नदी किनाराका माभी' मूलतः माभीका पीर र वेदनामा केन्द्रित छ । यस काव्यमा माभी व्यक्ति र समुदाय दुबैलाई उपस्थित गराइएको छ । माभी व्यक्तिले कहिलेकाहीं समुदायको र माभी समुदायले कहिलेकाहीं व्यक्तिको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यस काव्यमा पुरुष र स्त्री दुबै लिङ्गको प्रतिनिधित्व भएको छ । यस काव्यमा उपस्थित पुरुष पात्र प्रभुत्वशाली र अधीनस्थ दुबै रहेका छन् । प्रभुत्वशालीमा मुखिया रहेको छ भने अधीनस्थ पात्रका रूपमा माभी रहेको छ । पितृसत्तात्मक पारिवारिक संरचनामा रहेको माभी समुदायमा पुरुषको तुलनामा महिला अझ अधीनस्थ रहेका छन् । माभी अधीनस्थ बस्नुको कारण राज्य व्यवस्था तथा मुखिया रहेको देखिन्छ भने मझिनी अधीनस्थ बस्नुको कारण माभी भने रहेको देखिँदैन । पुरुष पात्रका रूपमा सीमान्तीय वर्गको प्रतिनिधित्व माभीले गरेको कुरा निम्नानुसारका दृष्टान्तबाट प्रस्ट हुन्छ ।

खुँडा राख्छौ भने राख, तिप राख, तिघ्रा जत्रा माछा पार्न पर्छ
पानी खेतमा पाक्न लागेका बाला खुडामा काट्न पर्छ
पुन खेत खन्न पर्छ
माछा ननियाम्रियुन उपस्थितिबाट तिमी अड्किन्छौ
सुस्त चारो छर्दै पोल्टाबाट
तिम्रो मन उति कल्पिन्छ, जति सहरका कत्ला पानीमा टल्किन्छ
माटो माथि दौडिएको छ खोला पानी भित्र दौडिएको छ माभी
माछो जति पानीमा उफ्रिन्छ, तिम्रो मन उति उति उफ्रिन्छ (पृ. ४)

उल्लिखित काव्यांशमा माभी र माछाको लुकामारी प्रस्तुत गरिएको छ । यस काव्यांशमा कविले माभीलाई सम्बोधन गरी ठूला-ठूला माछा पार्नका लागि खुडा राख्न भनेका छन् । यस काव्यांशमा माछालाई पानी खेतमा पाक्न लागेका बाली भनिएको छ । यहाँ पानी खेतमा माभीले खन्ने काम गर्नुपर्ने, बाली भित्र्याउनु पर्नेजस्ता कुराहरूको चर्चा गरी समग्रतामा माछा समात्न माभीले खेतमा काम गरे जस्तै गरी खोलामा खटिनुपर्ने भावार्थ प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी खोलामा माभी जाँदा उसले माछा ननिखियुन् भन्ने पनि अड्कल गर्दै चारो छर्नुपर्ने विचार यहाँ प्रस्तुत भएको छ । यहाँ सहर नामक माछाका कत्ला पानीमा जति नै माभीको मन पनि कल्पने बताइएको छ । त्यसै गरी माटोमाथि खोला र पानीभित्र माभी दौडिएको बताइएको छ । पानीमा माछो जति उफ्रिन्छ, माभीको मन पनि त्यति नै उफ्रिने बताउँदै माभीको बाध्यात्मक अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । यी कथनमार्फत प्रस्तुत काव्यांशमा माभी समुदायको पुरुष पात्रको प्रतिनिधित्व भएको पाउन सकिन्छ ।

मुखमा तिते भुरा हालेर
किट्टु खोर्सानी दाँतले टोकन
मझिनीलाई चाहिने फरिया पानीको तानमा बुनिन लागेको छ

माझी खोज्छ, हेछ, कहिल्यै हत्यौडी खेलेर बाहिर आएन
न देखेर आच मेटिन्छ, न निच मार्न सकिन्छ, नभएर
तान्दा तान्दै संभव छैन, पानीको कुरा पानीमै छ (पृ. २६-२७)

उल्लिखित काव्यांशमा माझीको दयनीय अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । यहाँ माझी आफ्नी मझिनीलाई फरियाको व्यवस्था गर्नका लागि नदीमा फाल हालेको कुरा व्याख्या गरिएको छ । ऊ पानीमा खटिनुका पछाडि गाँस, बास, कपासजस्ता आधारभूत कुराको जोहो गर्नलाई भएको विषय उठान गरिएको छ । यस विषयलाई प्रस्तुत काव्यांशमा माझी मुखमा तीते भुरा हाली खोर्सानी टोक्ने कार्यका लागि नदीमा प्रवेश गरेको बताइएको छ । त्यसै गरी पानीमा भएका माछा देख्दा मझिनीलाई चाहिने फरिया पानीमा तान बुनिँदै गरेको बताएर माछा माझीका लागि खाना र बस्त्रका रूपमा रहेको कुरा बताइएको छ । यी कथनबाट प्रस्तुत काव्यांशमा कविले माझी आफ्नो परिवारका आवश्यक खद्यान्न र लत्ता कपडाको जोहोका लागि नदीमा प्रवेश गर्ने गर्छ भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । यसप्रकार प्रस्तुत काव्यांशमा आएको माझी विवेच्य कृतिको सीमान्तकृत वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने पुरुष पात्र रहेको देखिन्छ ।

नारी पात्रको प्रतिनिधित्व

‘नदी किनाराका माझी’ काव्यमा प्रमुख पात्रका रूपमा नारी आएका छैनन् । विभिन्न परिवेशमा यस काव्यमा नारी पात्रका रूपमा मझिनीलाई प्रतिनिधित्व गराइएको छ । यसरी प्रतिनिधित्व गर्ने मझिनी अधीनस्थ पात्रका रूपमा रहेका छन् । उनीहरूको आवाज अत्यन्त भिनो भए पनि माझीको सहयात्री भएकाले स्वभाविक रूपमा काव्यको विषय अगाडि बढाउन उनीहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ । प्रस्तुत काव्यमा मझिनीको प्रतिनिधित्व यसप्रकार रहेको छ :

माछाले नबुझे गीतमा नाच, पहाडले नबुझे गीतमा नाच
वय र उमेरले राता भएका मझिनी चलन
बालुवा बालुवा गिरखा गिरखा
पाइला गाडेर नाच
जाँड रक्सीमा मदहोश कम्मर
मझिनी भंगीमा बोकेर नाच (पृ. ७)

प्रस्तुत काव्यांशमा गाउँमा माछा प्रशस्त पाइएको समयमा उल्लास मनाइने प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । यस समयमा पारिवारिक सन्तुष्टि माझीलाई भन्दा मझिनीलाई बढी हुने विश्वास गरी कविले मझिनीलाई नाच आह्वान गरेका छन् । यस क्रममा अधीनस्थ नारी भएकै कारण मझिनीले अनेक भंगीमा नाच्नु परेको देखिन्छ । यसरी प्रस्तुत काव्यांशमा सीमान्तीय वर्गकी अधीनस्थ नारीको प्रतिनिधित्व भएको देखिन्छ ।

मझिनी खोला एकपल्ट तिघासम्म नतरी बस्तैनन्
नाङ्गा ढाडमा काँडा नविभी मझिनी बस्न सक्दैनन्
केही चुहुनु पनि पर्छ, केही लुछिनु पनि पर्छ ढाडबाट
जाडोमा अगेना भरिने अङ्गालो भरि भिक्रा हुनुपर्छ

धूपमा तिघ्नासम्म धोती सारेर डुल्ने साँध हुनुपर्छ
 घरि घरि विरक्त कराउने घरपाला भेडी हुनुपर्छ
 पठा पाठी हुनुपर्छ, दिनमा चराउन जान
 ओखली होस् जाँतो घरपिंडी नजिक
 छपनी वा खुडा लिएर चिरिक्क धूपमा डुबने ठाउँमा (पृ. २१)

उल्लिखित काव्यांशमा मभिनीको दैनिकी प्रस्तुत गरिएको छ । मभिनीका दैनिकी प्रस्तुत गरी कविले नदीका किनारामा बस्ने मभिनीको दिनचर्या कसरी बितेको छ भन्ने कुरा देखाउन खोजेका छन् । उनले मभिनी घाँस, दाउरा, ढिकी, जाँतो, भडा चरण जस्ता काममा अत्यन्त दुःख गरी जीवन बिताउँछन् भन्ने कुरा यस काव्यांशमा देखाएका छन् । यस प्रकारको चित्रणले माफी समुदायमा मभिनी माफीको सम्पूर्ण परिवार चलाउने गृहिणी भएको कुरा बताइएको छ । यसरी प्रस्तुत काव्यमा आर्थिक रूपले विपन्न र अधीनस्थ बनेकी मभिनी दयनीय जीवन बिताइरहेकी देखाइएको छ । अत्यन्त कष्टकर जीवन बिताइरहेका मभिनी यस काव्यका अधीनस्थ, आर्थिक सामाजिक रूपमा पछाडि पारिएका सीमान्तीय नारीको प्रतिनिधि पात्र हो ।

भन्छन् मभिनीका हातमा मिठो सीप बस्छ
 त्यही आँखा भिम्कदा पोखिन्छ, छपनीमा बटुका भएर
 हामीभन्दा जेठा घाम छल्ने पहरामा
 तिम्रा युगका ज्वार लुकेका छन् पानीमा
 अर्ध नग्न तन बाटो काटने यात्रु पिउँछ बात मान
 एक छिन् जिन्दगीका उराठ लाग्दा पन छल्ल
 बटोको थकाइ छिनभर बिसेर
 यो पसल होइन यात्रु हो, मभिनीको अश्रु डबको हो ! (पृ. २५)

उल्लिखित काव्यांशमा मभिनीको सीपको बयान गरिएको छ । यहाँ मभिनीका सीप सँगसँगै उसको दयनीय अवस्था, बाटो काट्ने यात्रुको मभिनीप्रतिको आकर्षण आदिलाई मनछुने किसिमले प्रस्तुत गरिएको छ । उल्लिखित काव्यांशअनुसार मभिनीका हातमा भएको सीप एकदमै चाँडो छपनीमा बटुका भएर पोखिने अर्थात् केही क्षणमै जाँडका रूपमा परिणत हुने बताइएको छ । अर्ध नग्न मभिनीको शरीर पिउँदै बाटो हिँड्ने यात्रु थकाइ बिर्सन्छ । त्यसबेला मभिनी आफ्ना मनमा उम्लिएका ज्वार सवै लुकाएर बस्छन् भनिएको छ । यस्तो मभिनीको जाँड बेच्ने वाध्यात्मक अवस्थालाई कविले यो पसल नभएर मभिनीका आँसुको डबको भएको बताएका छन् । उल्लिखित तथ्यले प्रस्तुत काव्यांशकी मभिनी जीवन जिउने आधारको खोजीमा जाँड र यौवन बेचन विवश भएकी सीमान्तकृत वर्गकी नारी पात्र रहेकी छ र उसले यस काव्यमा अधीनस्थ नारी वर्गको प्रतिनिधित्व गरेकी छ ।

निष्कर्ष

‘नदी किनाराका माफी’ काव्यको केन्द्रमा युगौँदेखि नदीको किनारामा बसोबास गर्दै आएका माफी जातिलाई राखिएको छ । यस कवितामा माफी, मभिनी, मुखिया, माफी बालबालिका तथा नेपथ्य

पात्रका रूपमा बटुवाको सहभागिता रहेको छ । यी सबैको प्रतिनिधित्व भए पनि सीमान्तीय अध्ययनमा सीमान्तीय वर्गको प्रतिनिधित्व के कसरी भएको छ भन्ने कुरालाई केन्द्रमा राखिने भएकाले प्रस्तुत अध्ययनमा मूलतः माझी जाति, निम्न वर्गका मानिस र नारी, पुरुष दुबै लिङ्गको प्रतिनिधित्व भएको पाइन्छ । जाति, वर्ग र लिङ्गलाई केन्द्रमा राखेर अध्ययन गरिएको यस अध्ययनमा माझी जाति सीमान्तीय वर्गका रूपमा रहेको देखाइएको छ । नदीका किनारामा बसोबास गर्ने माझी राज्य व्यवस्था र उसकै समुदायको मुखियाबाट सीमान्तीय बनेको देखिन्छ । यसमा माझी जाति नदी बाहिरको संसारबाट अनविज्ञ रहेको, मुखियाको निर्देशन नभई केही गर्न नसक्ने अवस्थामा रहेको, अन्धविश्वास र कुसंस्कारको सिकार भएको देखाइएबाट यस जातिले सीमान्तीय वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ । यस कवितामा आएको माझी, माझी समुदायका व्यक्ति आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारण आफ्नो विचारअनुसार केही गर्न नसक्ने अवस्थामा रहेका छन् । प्रभुत्वशाली वर्गकै हितमा आफ्नो जीवन समर्पण गरेका माझी, मझिनी, माझी समुदाय निम्न वर्गको प्रतिनिधिका रूपमा यस काव्यमा उपस्थित भएको छन् । त्यसै गरी यस काव्यमा आएका पुरुष पात्र माझी र स्त्री पात्र मझिनी दुबै सीमान्तीय वर्गका व्यक्ति भएकाले लैङ्गिक रूपमा पनि दुबै लिङ्ग सीमान्तीय वर्गको प्रतिनिधिका रूपमा रहेका देखिन्छन् । तसर्थ मोहन कोइरालाको 'नदी किनाराका माझी' सीमान्तीय वर्गको प्रतिनिधित्व भएको उत्कृष्ट काव्य हो भन्न सकिन्छ ।

कृतज्ञता ज्ञापन

यो लेख नदी किनाराका माझी कवितामा सीमान्तीयता शीर्षकको लघुअनुसन्धानसँग सम्बद्ध छ । यो लघुअनुसन्धानले विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको UGC Award No. SRDIG78t79-H&S-04 मा अनुदान प्राप्त गरेको हो । प्रस्तुत लेख यसै लघुअनुसन्धानको लेख प्रकाशनको प्रयोजनार्थ तयार पारिएको हुनाले विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, सानोठिमी, भक्तपुरप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- उप्रेती सञ्जीव (२०६८), *सिद्धान्तका कुरा*, काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स नेपाल ।
- कोइराला, मोहन (२०३८), *नदी किनाराका माझी*, काठमाडौं : हिमाली शिशु संस्थान ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६४), मोहन कोइराला : काव्ययात्रा, प्रवृत्ति र योगदान, *मधुपर्क* (३९/१२, पूर्णाङ्क ४५५, पृ. १७ ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६८), *उत्तरवर्ती नेपाली समालोचना : केही प्रतिरूप*, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३), *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बराल, ऋषिराज (२०७३), *मार्क्सवाद र सवाल्टर्न अध्ययन*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज (२०७१), श्वेत भैरवी कथामा अवरजन, *मधुपर्क* (४७/४, पूर्णाङ्क ५४३, भदौ) पृ. २५-२७ ।
- शर्मा, सुकुम (२०७८), लामा कविता लेखनमा मोहन कोइराला, *मधुपर्क* (५४/६, पूर्णाङ्क ६२६) पृ. १३-१६ ।
- श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८), *शक्ति, स्रष्टा र सवाल्टर्न*, काठमाडौं : डिस्कोर्स पब्लिकेसन ।
- Gramsci, Antonio (1971) *Prison Notebooks*. London : Lawrence & Wishart.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1988) *Can The Subaltern Speak ?* Ed. Nelson and Grossbrg. *Marxism and Interpretation of Culture*. London : Macmillan.